

УДК 347.1; 347.9

DOI <https://doi.org/10.51989/NUL.2022.2.2>

КАТЕГОРІЯ РОЗУМНОСТІ У ЦИВІЛЬНОМУ ПРАВІ

Віцінгловська Іванна Петрівна,

аспірантка кафедри теорії права та прав людини
юридичного факультету
Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича

Никифорак Володимир Михайлович,

кандидат юридичних наук,
доцент кафедри приватного права
Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича

У статті досліджено значення та роль оціночних понять у системі цивільно-правового регулювання.

Доводиться, що в силу своєї правової природи роль та значення оціночних понять в цивільному законодавстві не є однозначними, існують як переваги, так і недоліки їх закріплення у цивільно-правових нормах. Закріплення оціночних понять у цивільному законодавстві дає можливість правозастосовному органу врахувати особливості кожного конкретного правового випадку. Одне і те ж оціночне поняття може в різних правових ситуаціях мати різну інтерпретацію судовим органом через врахування індивідуальних особливостей справи. Разом із цим використання у цивільному законодавстві оціночних понять наділяє судовий орган дискреційними повноваженнями, що дає йому певну свободу в регулюванні цивільно-правових відносин. Така свобода не є безмежною і залежить від об'єктивних (нормативно-правової бази України та міжнародних актів, принципів та духу права) та суб'єктивних чинників (внутрішнього-переконавання, правосвідомості, моральних принципів та цінностей судді, його умінь та навичок).

Встановлено, що оціночним поняттям цивільного права властиві як загальні, так і специфічні ознаки, які визначаються його правовою природою.

Визначено функції оціночних понять цивільного права. Зокрема, гнучкості правового регулювання, економії обсягу цивільних нормативно-правових актів, соціальної обумовленості, подолання прогалів законодавства та індивідуального підходу при правозастосуванні з врахуванням всіх особливостей правового випадку.

Проаналізовано особливості встановлення змісту такого важливого для цивільного процесу оціночного поняття, як розумний строк. Встановлено, що для його правильного розуміння Європейський суд з прав людини використовує певні критерії. У цивільному законодавстві України теж існують свої критерії розумності строку, які допомагають судовому органу, який вирішує цивільну справу, здійснювати правосуддя належним чином. Від урахування всіх цих критеріїв при розгляді цивільної справи залежатиме, який буде «розумний строк» для тієї чи іншої справи.

Зроблено висновок про важливість використання судовими органами оціночних понять під час правозастосування.

Ключові слова: оціночні поняття, дискреційні повноваження судді, судовий розсуд, критерії розумного строку, процесуальний строк, правозастосування.

Vitsinhlovska Ivanna. The category of reasonableness in civil law

The article examines the importance and role of valuation concepts in the system of civil law regulation.

It is proved that due to its legal nature, the role and importance of valuation concepts in civil law are not unambiguous, there are both advantages and disadvantages of their enshrinement in civil law. Consolidation of valuation concepts in civil law allows the law enforcement agency to take into account the specifics of each case. The same evaluative concept may have different interpretations in different legal situations by the judiciary, taking into account the individual characteristics of the case. At the same time, the use of valuation concepts in civil law gives the judiciary discretionary powers, which gives it some freedom in regulating civil law relations. Such freedom is not unlimited and depends on objective (legal framework of Ukraine and international acts, principles and spirit of law) and subjective factors (internal convictions, legal awareness, moral principles and values of a judge, his skills and abilities).

It is established that the evaluative concept of civil law is characterized by general and specific features that are determined by its legal nature.

The functions of evaluative concepts of civil law are determined. In particular, the flexibility of legal regulation, saving the amount of civil regulations, social conditionality, overcoming gaps in legislation and individual approach to law enforcement, taking into account all the features of the legal case.

The peculiarities of establishing the content of such an important for the civil process evaluation concept as a reasonable time are analyzed. It has been established that the European Court of Human Rights uses certain criteria for its correct understanding. Ukraine's civil law also has its own criteria for reasonableness of time, which help a judicial body that decides a civil case to administer justice properly. The consideration of all these criteria in the examination of a civil case will determine the "reasonable time" for a particular case.

It is concluded that the use of evaluative concepts in law enforcement by a judicial body is of great importance.

Key words: *evaluation concepts, discretionary powers of a judge, judicial discretion, criteria of reasonable time, procedural term, law enforcement.*

Інтеграційні процеси, які відбуваються в Україні, вимагають вдосконалення нормативно-правових актів, приведення їх у відповідність до міжнародних норм права та сучасних суспільних відносин. Разом із цим варто наголосити на тому, що, формуючи та приймаючи той чи інших нормативно-правовий акт, законодавчий орган не може передбачити всі можливі суспільні відносини, на які буде поширюватися дія акта, а також врахувати практичні нюанси застосування даного законодавчого акта. У зв'язку із цим з метою уникнення надмірного та деталізованого законодавчого врегулювання відносин, але водночас і збереження ефективності правового регулювання, законодавець змушений досить часто використовувати конструкцію оціночних понять.

Оціночні поняття тривалий час залишаються предметом дослідження та вивчення багатьох правників. Зокрема, дослідженням оціночних понять займалися С. Алексєєв, А. Васильєва, С. Вільнянський, В. Жеребкіна, О. Капліна, В. Каси-

нюк, В. Косович, Д. Левінова, Р. Нігмадтінов, Л. Явич та інші вчені. Необхідність ґрунтовного дослідження правової природи та змісту оціночних понять пов'язана із тим, що будь-яке оціночне поняття в тій чи іншій ситуації може бути розтлумачене по-іншому, саме тому воно потребує уточнення в кожному конкретному випадку. Разом із цим неправильне тлумачення оціночного поняття приводить до помилок під час правозастосовної діяльності, а така ситуація потребує детального аналізу цього явища.

У науковий обіг категорію «оціночні поняття» ввів С.І. Вільнянський у 1956 році. Вчений зазначав, що надана суду незалежність не виключає, а дає йому можливість оперувати у своїй діяльності певними оціночними поняттями, і радянське законодавство передбачає цю можливість. Оціночні поняття дають можливість суду вільно оцінити конкретний випадок та його індивідуальні особливості при використанні закону [1, с. 13].

Термін «оціночні поняття» викликає багато дискусій серед науковців, оскільки явно має як переваги, так і недоліки. Як один із способів правового регулювання оціночні поняття є потрібними, адже при короткому та лаконічному текстовому відображенні цивільно-правової норми вони забезпечують її повноту та відповідність суспільним відносинам, сприяють динамічності законодавства, надають нормі певний морально-етичний характер.

Оціночні поняття пронизують як цивільний, так і цивільно-процесуальний кодекси України, а від правильного їх застосування та тлумачення залежать законність та обґрунтованість рішень судів при розгляді цивільних справ. Ключовою перевагою у використанні оціночних понять у цивільному законодавстві є те, що при розгляді справи враховуються як політична ситуація, яка сформувалась у країні, так і фактичні обставини справи, внаслідок чого створюються всі підстави для індивідуального підходу при розв'язанні конкретної правової ситуації.

Проте використання цієї правової категорії у цивільно-правовому акті без правильного та чіткого усвідомлення меж її тлумачення може спричинити і негативні наслідки. Негативними наслідками застосування у праві оціночних понять є суб'єктивізм та необмежений на практиці розсуд судового органу при правозастосуванні. Виконуючи надані законодавцем дискреційні повноваження, суддя застосовує норму цивільного права, надаючи їй конкретний зміст, визначаючи тим самим поведінку учасників цивільно-правових відносин. Проте визначені суддею положення мають значення лише для конкретного випадку, за інших умов зміст оціночного поняття не завжди буде ідентичним.

Ураховуючи вищенаведену «небезпечність» оціночних понять, яка може призвести до невірної їх тлумачення і, як наслідок, прийняття помилкового рішення, О.В. Капліна вважає, що формулювання та закріплення оціночних понять повинно мати місце лише в тих випадках, коли без них не можна обійтись [2, с. 167].

Проаналізувавши правову природу оціночних понять, ми можемо виокремити загальні та специфічні ознаки оціночного поняття.

До загальних належать: філософсько-правовий та загальний характер такого поняття; відображене в нормативно-правовому акті абстрактно-загальне поняття; ситуаційність та незамкнутість змісту, сенсу такого поняття; на його основі суб'єкт правозастосування самостійно оцінює суспільні відносини та здійснює їх правове регулювання; на його основі суб'єкт правозастосування встановлює зміст, сенс такого поняття; воно є відображенням значущих ознак певної правової ситуації; на його тлумачення впливають об'єктивні причини (судова практика та юридична наука) та суб'єктивні причини (рівень правосвідомості, правова культура, професійні навички та уміння, світогляд та цінності, досвід у галузі права) суб'єкта правозастосування та тлумачення.

До специфічних ознак оціночних понять у цивільному праві належать: вони закріплені нормами цивільного права, зокрема в Цивільному кодексі та Цивільно-процесуальному кодексі України; застосовуються при розгляді цивільно-правових конфліктів у судах; враховується соціальна, політична та культурна ситуація в країні при правозастосуванні оціночних понять; їх використовують для більш повного захисту порушених чи невизнаних прав, свобод чи законних інтересів суб'єктів цивільно-правових відносин; сприяють стабільному функціонуванню цивільного судочинства; виступають одним із способів закріплення дискреційних повноважень судді; їх використання хоч і ускладнює здійснення правосуддя, проте встановлення їх значення у конкретному випадку сприяє та підвищує соціальну-важливість такого рішення; результати їх трактування стають обов'язковими для виконання учасниками цивільної справи в разі набрання рішенням законної сили.

З яких би причин не виникала доцільність використанні оціночного поняття, при правозастосуванні рішення завжди повинно бути законним, справедливим і вмотивованим.

Що ж стосується функцій, які виконують оціночні поняття у цивільному праві, то пропонуємо виділити такі:

1) функція гнучкості – завдяки використанню та закріпленню у законодавчих актах оціночних понять забезпечується

гнучкість та індивідуальний підхід під час правозастосування;

2) функція економії – законодавець, де це доцільно, не намагається передбачити та конкретизувати всі суспільні відносини, що підлягатимуть регулюванню, не передбачає всі можливі нюанси, а залишає це на розсуд правозастосовного органу, тим самим економить та зменшує обсяг нормативно-правового акта;

3) функція індивідуальної конкретизації – використання оціночних понять при застосуванні права дає можливість суб'єкту правозастосування уточнити зміст правової норми та застосувати індивідуальний підхід під час розгляду тієї чи іншої правової ситуації;

4) функція соціальної обумовленості – використання нечітко встановлених законодавством понять дає можливість правозастосовному органу долати прогалини права та сприяє відповідності норм права реальним суспільним відносинам, які склались у суспільстві на даний момент, оскільки трактування оціночного поняття здійснюється під впливом правової культури, правової свідомості, моральних та культурних цінностей суб'єкта правозастосування.

У Цивільному процесуальному кодексі України від 18.03.2004 року можна виокремити такі оціночні поняття: «доброчесність», «розумність», «справедливість», «тривалий час», «поважні причини», «неповажні причини», «істотне значення», «загальновідомі обставини» та інші. Ураховуючи те, що в рамках даного дослідження повноцінно проаналізувати усі вищенаведені категорії неможливо, ми зосередимо увагу на такому практично значимому оціночному понятті, як «розумність строків».

Відповідно до Великого енциклопедичного юридичного словника строк – це визначений законом, договором або іншим юридичним актом відтинок часу (період), встановлений для здійснення відповідних дій, реалізації прав або виконання зобов'язань, із настанням чи закінченням якого пов'язується певна дія чи подія, що має юридичне значення [3, с. 857].

Відомий вчений-правознавець В.В. Луць у своїх працях строк визначає як період або момент часу, з настанням чи із закін-

ченням якого пов'язані певна подія або дія (бездіяльність), що мають юридичне значення. На його ж думку, правовий строк – це час, з настанням чи впливом якого пов'язана та чи інша подія або дія, що має юридичне значення [4, с. 14].

Є.О. Харітонов визначає процесуальний строк як передбачений законом або призначуваний судом певний проміжок або момент часу, з якими процесуальний закон пов'язує можливість (необхідність) здійснення конкретних процесуальних дій або настання інших правових наслідків [5, с. 161].

Що ж стосується такого терміна, як «розумний строк», то в наукових колах конкретного визначення даного поняття немає. Така ситуація обумовлена двома причинами: по-перше, чітке визначення даного терміна може обмежити суддю при здійсненні правосуддя та застосуванні норми цивільного права до конкретного життєвого випадку; по-друге, прописуючи визначення цього терміна в правовому акті, законодавець може не врахувати деякі суспільні відносини (як наслідок виникають прогалини у правовому регулюванні), які в результаті виявляться неврегульованими.

На думку М.Я. Никоненка, трактування розумних строків як таких, що збігаються або ж менші, ніж строки, встановлені законодавством, є неприпустимим, оскільки саме визначення «розумності» строків означає, що це об'єктивно необхідний строк для проведення певної процесуальної дії або прийняття процесуальних рішень [6, с. 44].

Проаналізувавши практику ЄСПЛ щодо використання та тлумачення такого терміна, як «розумний строк», можна стверджувати, що строк, який вважається розумним, не буде однаковим для всіх видів справ, і недоцільно встановлювати один строк розгляду справ для всієї їх багатоманітності. А тому в кожній справі виникає необхідність дослідити розумність строків, на яку впливають певні критерії, вироблені практикою ЄСПЛ. Зокрема, до таких критеріїв зараховують: складність справи; поведінку заявника; поведінку державних органів; значущість питання для заявника [7, с. 128].

Складність справи може полягати

в тому, що існує багато фактів, які потрібно встановити; ці факти досить відокремлені та розділені в часі; велика кількість свідків, яких потрібно опитати. Також розгляд справи може ускладнитись великою сукупністю доказів, які потрібно забезпечити та дослідити.

Щодо такого критерію, як поведінка заявника, то як приклади можна навести небажання заявника сприяти розгляду справи, вчинення ним дій, які затягують розгляд справи тощо. Можливими є також випадки, коли сторони, поінформовані про судові засідання належним чином, не з'являються, не надають докази, затягують розгляд справи судом. Хоча на практиці спостерігаються й випадки, коли заявник виконує усі вимоги суду і максимально використовує надані йому законодавством можливості, чим істотно пришвидшує розгляд справи і сприяє винесенню судом законного та справедливого рішення.

Не менш важливим критерієм категорії розумності є поведінка державних органів. Зокрема, строки розгляду справи судом можуть бути недотримані через невчасне відкриття провадження, невчасне призначення справи до розгляду, відкладення розгляду справи та інші види затримки з вини судових органів.

Останнім критерієм є значущість питання для заявника, яке перебуває на розгляді суду. Так, до прикладу, без зайвих зволікань та затримки слід розглядати трудові спори, справи про опіку й піклування стосовно дітей.

Слід визнати, що критерії розумності строків перебувають у процесі постійного вдосконалення їх законодавцем, саме тому законодавство у даній сфері приводиться у відповідність до міжнародних договорів, ратифікованих Україною. Так, частина 1 розділу IV Концепції вдосконалення судівництва для утвердження справедливого суду в Україні відповідно до європейських стандартів, схваленої Указом Президента України від 10.05.2006 р. № 361/2006, передбачає, що судочинство має ґрунтуватися на системі загальних принципів, до числа яких належить і принцип розумності строків провадження, що зобов'язує суд вирішувати справи без невинуватих зволікань та уникати поспішності, що завдає шкоди справедливому судочинству [8].

Аналізуючи категорію розумності строків через призму положень цивільного процесуального законодавства, зазначимо, що відповідно до ст. 2 Цивільного процесуального кодексу України завданням цивільного судочинства є справедливий, неупереджений та своєчасний розгляд і вирішення цивільних справ з метою ефективного захисту порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб, інтересів держави. При цьому в ч. 2 ст. 121 ЦПК України передбачено, що строк є розумним, якщо він передбачає час, достатній, з урахуванням обставин справи, для вчинення процесуальної дії, та відповідає завданню цивільного судочинства [9].

Аналіз судової практики у цивільних справах дозволив нам зробити висновок про те, що основним критерієм для визначення «розумності строків» є складність справи. Так, на складність справи впливає: велика кількість учасників справи, зокрема значна кількість свідків, яких потрібно опитати, або ж необхідність залучення третіх осіб без самостійних вимог; витребування, забезпечення, вилучення доказів; необхідність застосування такого інституту, як судові доручення; проведення експертизи; участь у справі іноземного елемента (це може бути суб'єкт, об'єкт чи юридичний факт) чи необхідність застосування іноземного законодавства.

Для України питання своєчасності правосуддя є одним із найактуальніших. Надалі нагальною залишається потреба в тому, щоб судді усвідомлювали персональну відповідальність за належний та своєчасний розгляд справ, за якість розгляду справ, не допускали зволікання, вживали всіх необхідних заходів для здійснення правосуддя у строки, встановлені законодавством без необґрунтованого затягування. Неприпустимими повинні бути такі дії, як призначення судових засідань зі значними проміжками у часі, довготривале передання справи з одного суду до іншого, допущення недобросовісної поведінки учасників та нежиття заходів, безпідставне задоволення недоцільних клопотань учасників. Усі ці дії свідчать про досить низький рівень роботи судової

гілки влади та безвідповідальність працівників суду.

З огляду на викладене можемо зробити висновки про те, що в системі цивільно-правового регулювання оціночні поняття відіграють надзвичайно важливу роль. Саме завдяки використанню такого інструменту, як оціночне поняття, суддя може гарантувати дотримання справедливого судового розгляду справи. Застосування цього інструменту безумовно сприяє гнучкості нормативно-правового регулювання та прийняттю вірних правозастосовних рішень, їх чіткій відповідності реальним наявним у державі суспільним відносинам.

У силу своєї правової природи використання досліджуваного інструмента у суддівській діяльності є непростим, адже немає чітко сформованого правила чи інструкції щодо його застосування, хоча

така відсутність якраз і дає можливість виконувати покладені на нього функції гнучкості, економії, індивідуальної конкретизації та соціальної визначеності.

У цивільно-процесуальному законодавстві яскраво простежується необхідність використання оціночних понять. Пояснюється це тим, що оскільки цивільно-правові відносини побудовані на засадах юридичної рівності, самостійності та вільному волевиявленні своїх дій, адже дозволено все, що не заборонено законом, то для їх регулювання теж потрібно використовувати індивідуальний, вільний підхід. Разом із цим потрібно пам'ятати, що дискреційні повноваження судді та судовий розсуд не являють собою свавілля державного органу і, незважаючи на всю свободу, повинні бути чітко впорядкованим процесом.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Вильнянский С.И. Применение норм советского социалистического права. *Ученые записки. Ученые записки Харьковского Юридического Института*. Харьков : Изд-во Харьк. ун-та, 1956. Вып. 7. С. 3–18.
2. Капліна О.В. Оцінні поняття в кримінальному судочинстві. *Вісник Академії правових наук України*. Харків. 2004, Вип. 2. С. 160–167.
3. Великий енциклопедичний юридичний словник / за ред. акад. НАН України Ю.С. Шемшеченка. Київ : ТОВ «Видавництво «Юридична думка», 2007. 992 с.
4. Луць В.В. Строки і терміни у цивільному праві : монографія. Київ : Юрінком Інтер, 2013. 320 с.
5. Харитонов Є.О. Цивільний процес України : навчальний посібник. Київ : Істина, 2012. 472 с.
6. Никоненко М.А. Значення у процесі доказування розумності строків як засади кримінального провадження. *Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ України*. Київ. 2013. Вип. 27. С. 43–46.
7. Гончаренко О.А. «Розумний строк» розгляду справи у практиці Європейського суду з прав людини. *Форум права*. Харків. 2012. № 3. С. 126–131.
8. Концепція вдосконалення судівництва для утвердження справедливого суду в Україні відповідно до європейських стандартів : Указ Президента України від 10.05.2006 р. № 361/2006 / Президент України. *Офіційний вісник України*. 2006. № 19. С. 23, Ст. 1376.
9. Цивільний процесуальний кодекс України від 01 лютого 2022 р. № 40-41, 42. / *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text>.